

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія девіантних підлітків**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 2. Соціальна норма та соціальні відхилення: поняття і класифікація.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Шиліна А.А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

.

План лекції.

1. Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій.
2. Властивості та види соціальних норм.
3. Механізми соціального регулювання.
4. Соціальні відхилення та їх характеристики.
5. Класифікація поведінки, яка відхиляється.

Рекомендована література

Основна

1. Методичні рекомендації для працівників ювенальної превенції з питань запобігання та профілактики небезпечних розваг дітей, пов'язаних із використанням мережі Інтернет / [уклад.: О.О. Євдокімова, В. В. Чумак, Ю. В. Александров та інш.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 52 с.
2. Остапович В.П., Барко В.І., Ярема Н.Ю. та ін. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки: метод. рекомендації Київ: ДНДІ МВС України; Харків : Мачулін, 2017. 95 с
3. Психологічні аспекти ювенальної юстиції: навч. посібник уклад.: Л.І. Мороз, С.І. Яковенко, Ю.В. Меркулова, О.М. Пасько Одеса: ОДУВС, 2015. 228 с.

Додаткова

4. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: Монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2012. 262 с.
5. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Кондор, 2011. 468 с.
6. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища: Монографія / за ред.. Н.Ю. Максимової. К.: Педагогічна думка, 2015. 254 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

7. Пошукова система WorldWideScience.org <https://worldwidescience.org/>
8. Пошукова система DOAJ <https://www.doaj.org/>
9. Пошукова система DOAB <https://www.doabooks.org/>
10. Пошукова система SpringerOpen <https://www.springeropen.com/>
11. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM) <https://oai.org.ua/>
12. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>

Текст лекції.

1. Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій

Важливу роль в укріпленні інститутів суспільства відіграє соціальний контроль, що являє собою особливий механізм регуляції поведінки, підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини у межах нормативної системи, що визнана у суспільстві. Нормативно обмежуючи стиль життя своїх членів, суспільство здійснює контроль за тим, щоб ніхто суттєво не відхилявся від загальноновизнаних правил.

Механізмами соціального контролю є соціалізація та груповий тиск. Головними структурними елементами соціального контролю є норми та санкції.

Норми (від лат. norma - правило, зразок, стандарт) - це приписи, вимоги і очікування відповідної поведінки, що визначають межі, у яких той чи інший суб'єкт зберігає свою самість, залишається самим собою. Норма - це умовна та змінна величина, реальність якої виявляється у взаємодії різних культур.

Норми можуть існувати на двох рівнях:

1) норми, які існують у суспільстві, або у великих соціальних групах: звичаї, традиції, закони;

2) норми, які існують у малих групах - «групові звички».

Норми поділяються на наступні універсальні типи:

1) заборони (наприклад, інцест);

2) дозволи (наприклад, дозвіл займатися підприємницькою діяльністю);

3) побажання (наприклад, виявляти героїзм під час війни);

4) вимоги певних дій (наприклад, сплачувати податки).

Незалежно від форми існування, норми виконують такі функції:

✓ *інтегруюча* - полягає в об'єднанні членів групи;

✓ *контролююча* - полягає у здійсненні контролю за поведінкою членів групи;

✓ *еталонна* - полягає у формуванні, презентації зразків та стандартів поведінки.

У межах структурно-функціонального підходу розрізняють наступні різновиди норм:

♦ нерозвинені (імперативи, зобов'язання практично не описані);

♦ «мертвонароджені» (імперативи не мають під собою соціального чи культурного підґрунтя);

♦ норми-фікції (умови для дії імперативу відсутні, а норма продовжує нести знакове навантаження);

♦ норми-фантоми (імперативність норми заборонена, але вона продовжує реально діяти);

- ♦ реально діючі (діють різні імперативи в залежності від ступеня їх актуалізації).

Одним з реально існуючих різновидів норм (поряд з технічними, біологічними, медичними, естетичними і т. ін.) є соціальні норми, що являють собою правила поведінки загального характеру, тобто розраховані на багаторазове використання і діють безперервно у часі по відношенню до персонально невизначеного кола осіб. Вони характеризуються такими ознаками, як процедурність (наявність детально регламентованого порядку їх реалізації) та санкціонованість (кожен з видів соціальних норм має визначений механізм реалізації).

В. Афанасьєв вважає, що соціальна норма - це невід'ємна складова суспільного управління, один із засобів орієнтації поведінки особистості або соціальної групи у визначених умовах і засіб контролю з боку суспільства за їх поведінкою.

Ю. Клейберг під поняттям «соціальна норма» розуміє сукупність вимог і очікувань, які висуває соціальна спільнота до своїх членів з метою регуляції діяльності та відносин.

В. Городяненко визначає соціальну норму як загальновизнане правило, зразок поведінки, дій індивідів, соціальних груп.

Нормативність поведінки особистості може бути визначена у відповідності з соціально-психологічними нормативами суспільства і соціокультурними особливостями конкретного регіону. Норму в соціології можна розглядати як еталон поведінки, сукупність вимог та очікувань, які пред'являє соціальна спільнота до своїх членів з метою регуляції діяльності і відносин.

Я. Гілінський соціальну норму визначає як межу, міру допустимої поведінки, що історично склалася у конкретному суспільстві.

На думку В. Куценко, соціальна норма у соціальному регулюванні відіграє роль своєрідної міри обов'язкових та допустимих варіантів поведінки, які стають типовими. Норми завжди фіксують необхідність дій певного типу, а нормативне регулювання поведінки обов'язково передбачає наявність мети, яку необхідно здійснити, систему норм, виконання яких має забезпечити досягнення поставленої мети та умови реалізації цих норм. До умов реалізації норм належать і засоби соціального контролю за їх виконанням (соціальні санкції).

В. Піча зазначає, що соціальна норма - це сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів, вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і в усіх сферах життєдіяльності.

Ознаки соціальних норм:

1. Правила поведінки регулятивного характеру - соціально-вольові норми, що склалися цілеспрямовано або встановлені цілеспрямовано. Вони спрямовують поведінку людей відповідно до закладеної в нормі ідеальної

моделі суспільних відносин, вносять однаковість у регулювання суспільних відносин і формують безупинно діючий механізм типових масштабів поведінки.

2. Правила поведінки загального характеру, тобто такі, що не мають конкретного адресата. Вони розраховані на те, щоб спрямовувати поведінку людей у межах відносин даного виду, вступають у дію щоразу, коли виникають відповідні суспільні відносини.

3. Правила поведінки наказового характеру - загальнообов'язкові. Вони встановлюють заборони, дають еталони поведінки.

4. Правила поведінки, які забезпечуються певними засобами впливу на поведінку людей (звичкою, внутрішнім переконанням, суспільним впливом, державним примусом).

2. Властивості та види соціальних норм

Соціальним нормам притаманні певні властивості, що складають їх структуру, характеризують їх сутність: об'єктивність відображення дійсності; відносна стійкість; однозначність (беззаперечність); історичність (спадковість); обов'язковість відтворення; динамічність (змінність); формальна визначеність (зовнішня завершеність); ступінь розповсюдження, звернення у майбутнє; оптимальність; можливість вимірювання; організаційна, регуляційна властивість; превентивність; корекційно-виховна здатність.

Перетворення існуючих у суспільстві соціальних норм (у процесі виховання й отримання освіти, під впливом суспільної думки й багатьох інших об'єктивних і суб'єктивних чинників) в особистісні переконання, внутрішні мотиви поведінки означає, що людина робить і оцінює акти своєї поведінки з погляду цих норм. Однак людина з усієї сукупності соціальних норм засвоює й визнає орієнтиром свого життя лише деяку їхню частину. Тобто мотивами її поведінки стають тільки ті соціальні норми, які зі сфери суспільної свідомості перейшли до її індивідуальної свідомості, усвідомлені нею як необхідні, цілісні й корисні для неї самої й для суспільства, класу, колективу, соціальної групи.

Тому, слід зазначити, що соціальні норми діють саме тоді, коли вони стають компонентом індивідуальної свідомості особистості, вони виступають як фактори й регулятори поведінки й самоконтролю. Іншими словами, соціальна норма виступає як добровільне самозобов'язання.

Слід зазначити, що соціальні норми виникають у процесі історичного розвитку і, концентруючи досягнення людства в організації суспільного життя, передаються від покоління до покоління, тобто є спадкоємними.

Соціальні норми класифікують за різними критеріями:

- *за походженням* - аутогенні й гетерогенні, спонтанні та декретивні;
- *за ступенем формалізації* - формалізовані та неформалізовані;

- за сферою регуляції - духовно-моральні, морально-етичні, правові, політичні, організаційно-професійні;
- за характером зміни структури - інтенсивні та екстенсивні, прогресивні та регресивні;
- залежно від періоду існування - ті, що народжуються, розвиваються, сформувалися;
- за схильністю до змін - елементарні й складні, динамічні й статичні;
- за природою - функціональні та інформаційні;
- за механізмом детермінації - збуджуючі, стимулюючі, захоплюючі;
- з точки зору організації та управління системними процесами - інституційні й неінституційні;
- за умовами функціонування - інтегруючі та дезінтегруючі;
- за масовістю - масові, групові, індивідуальні;
- за кореспондентом - державні, адміністративні;
- за часовою координатою - загальноісторичні, формаційні, міжформаційні, перехідні;
- за просторовою координатою - регіональні, глобальні тощо.

Найпоширенішою є класифікація соціальних норм у залежності від особливостей їх виникнення та реалізації:

- *норми моралі* - правила поведінки, які є вихідними від уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість тощо, реалізація цих правил забезпечується суспільною думкою й внутрішніми переконаннями людей;
- *норми звичаїв* - правила поведінки, що через неодноразове повторення увійшли у звичку;
- *корпоративні норми* - правила поведінки, встановлені суспільними об'єднаннями, їх реалізація забезпечується внутрішніми переконаннями членів цих об'єднань та їх діяльністю;
- *релігійні норми* - правила поведінки, що містяться у різних священних книгах або встановлені церквою;
- *правові норми* - правила поведінки, встановлені та санкціоновані державою, а іноді й народом, реалізація яких забезпечується авторитетом чи примусовою силою держави.

Аналізуючи розмаїття норм, можна визначити деякі їх загальні риси. Ті норми, що присутні у тій чи іншій формі у всіх або майже у всіх суспільствах, називають нормативними універсалами:

- *регулятори картини світу* (нав'язування всім членам спільноти, суспільства визначеного контексту взаємодій - картини світу – системи ідей, що пояснює дійсність, формує очікування, задає систему координат «добре-погано», пояснює зміст існування);
- *регулятори субординації* (впорядковують відносини між поколіннями, забезпечують управління спільнотами, здійснюють координацію діяльності);
- *регулятори сексуальності* (визначають характер відносин між представниками різних статей, форми відтворення поколінь);

- *регулятори агресивності* (впорядковують форми допустимого насилля).

Таким чином, нормативні універсалиї контролюють найбільш важливі сфери людської життєдіяльності. Перелічені групи правил створюють нормативний каркас, на базі якого формуються нормативні системи.

У психології, на відміну від соціології, існує два провідних підходи до розуміння поняття «норми»:

- негативний підхід визначає характеристики нормальної (здорової) людини, у якій відсутні аномалії;

- позитивний підхід спрямований на виявлення зразка людини з небажаними якостями, для отримання такого еталону використовуються методи математичної статистики і виділяються такі різновиди норм як *статистична* (середній статистичний показник), *критеріальна* (заснована на соціально-нормативному критерії), *ідеальна* (узагальнення позитивних якостей видатних представників людства, що забезпечують його прогресивний розвиток).

3. Механізм соціального регулювання

Сутність соціального регулювання полягає у підтриманні відносної стабільності суспільних відносин і дій людей відповідно до певних соціальних норм, що виражають потреби суспільної системи як певного цілісного соціального організму. Провідними шляхами закріплення соціальних норм є процеси соціалізації (соціальні норми інтеріоризуються як засоби особистісної інтеграції) та інституалізації через соціальні інститути і відповідні типи соціального контролю.

Механізм регулювання - соціальні норми інтеріоризуються у внутрішній світ особистості протягом всього життя, особливо інтенсивно ці процеси відбуваються на ранніх етапах розвитку дитини у сім'ї.

На думку Є. Пенькова, процес соціального регулювання слід розглядати з точки зору двох факторів. По-перше, це суб'єктивний фактор. Він полягає у тому, що регулювання - це процес підкорення життєдіяльності суспільства певним правилам - потребам. По-друге, об'єктивний фактор - ці потреби обумовлені, передусім, економічними відносинами даного суспільства. Отже, процес відображення дійсності у соціальних нормах виявляється у двох формах: шляхом стихійного виникнення норм регуляції у ході тієї чи іншої соціальної діяльності і як свідоме вироблення, формулювання тих чи інших нормативних настанов.

Соціальні норми присутні у свідомості людини у вигляді соціально психологічних настанов (атитюдів). *Атитюд* (англ. attitude - ставлення, установка) - внутрішній стан готовності людини до дії, що передуює поведінці. Він формується на підставі попереднього соціально-психологічного досвіду, розгортається на усвідомленому і неусвідомленому рівнях та регулює, спрямовує поведінку індивіда. Він зумовлює стійку, послідовну,

цілеспрямовану поведінку у ситуаціях, що змінюються, а також, звільняє суб'єкт від необхідності приймати рішення і довільно контролювати поведінку у стандартних ситуаціях. Атитюд може бути чинником, що зумовлює інертність дії та гальмує пристосування до нових ситуацій, які вимагають зміни програми поведінки.

Розробкою даної проблеми займалися американські соціологи В. Томас і Ф. Знанецький, які розглядали установку як феномен соціальної психології і тлумачили атитюд як певний психічний стан переживання індивідом цінності, значення або сенсу соціального об'єкта. Зміст такого переживання зумовлюють зовнішні, локалізовані у соціумі, об'єкти.

На їх думку, соціальна настанова - це детермінована минулим досвідом психологічна готовність індивіда до певної поведінки стосовно конкретних об'єктів, до вироблення його суб'єктивних орієнтацій як члена групи (суспільства), щодо соціальних цінностей, об'єктів тощо. Такі орієнтації зумовлюють соціально прийнятні способи поведінки індивіда.

Соціальна настанова є елементом структури особистості й одночасно елементом соціальної структури. З точки зору соціальної психології вона є чинником, що здатен подолати дуалізм соціального та індивідуального, розглядаючи соціально-психологічну реальність в її цілісності. Найголовнішими її функціями є випереджувальна та регулятивна (готовність до дії, передумова дії).

На думку Г. Олпорта, настанова є психонервовою готовністю індивіда до реакції на всі об'єкти, ситуації, з якими він пов'язаний. Тобто, незважаючи на спрямовуючий і динамічний вплив, на поведінку, соціальна настанова завжди залежна від минулого досвіду. Уявлення Г. Олпорта про соціальну настанову як про індивідуальне утворення суттєво відрізняється від тлумачення її В. Томасом і Ф. Знанецьким, які вважали цей феномен близьким до колективних уявлень.

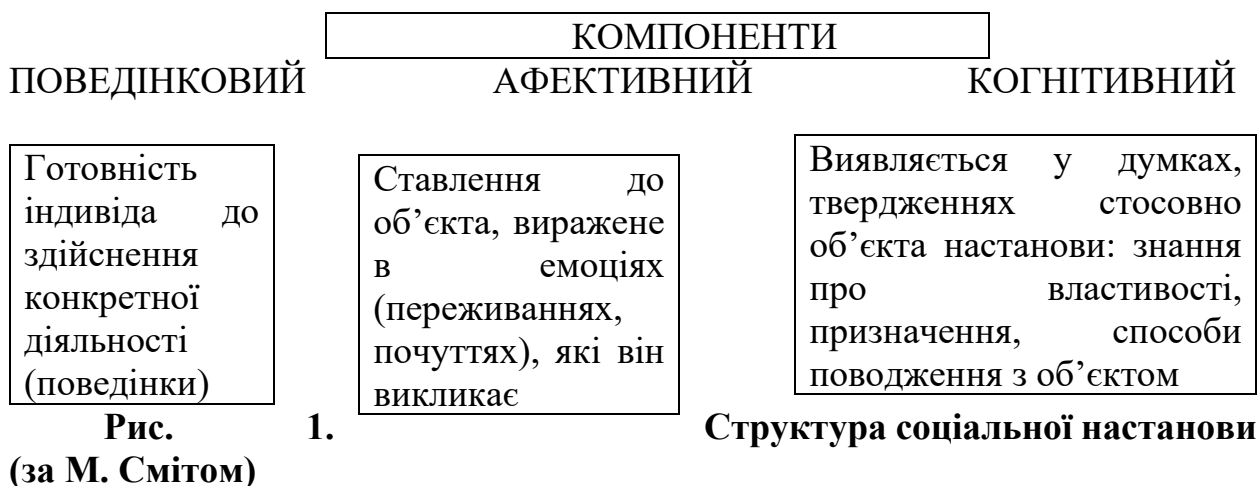
Основними ознаками соціальних настанов є інтенсивність афекту (позитивного чи негативного) - ставлення до психологічного об'єкта, латентність, доступність для прямого спостереження. Вимірювання здійснюються на підставі вербальних самозвітів опитуваних, які є узагальненою оцінкою особистості, власного відчуття схильності, або несхильності до конкретного об'єкта. Отже, атитюд - це міра відчуття, викликаного конкретним об'єктом («за» чи «проти»). За таким принципом були побудовані шкали установок американського психолога Л. Терстоуна, що є сукупністю з полюсами: «дуже добре» - «дуже погано», «цілком згоден» - «цілком не згоден» тощо.

Структуру атитюду утворюють когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний) та конативний (поведінковий) компоненти. Це дає підстави розглядати соціальну настанову одночасно як знання суб'єкта про предмет і як емоційну оцінку та програму дій щодо конкретного об'єкта. Багато вчених вбачає суперечність між афективним та іншими її компонентами - когнітивним і поведінковим, доводячи, що когнітивний компонент (знання про об'єкт)

включає певну оцінку об'єкта як корисного чи шкідливого, доброго чи поганого, а конативний - включає оцінку дії стосовно предмета настанови (рис. 1).

У реальному житті дуже важко відокремити когнітивний та конативний компоненти від афективного.

СОЦІАЛЬНА НАСТАНОВА

Ще більш інтегральним, ніж настанова, еквівалентом динамічної структури особистості є психічний настрій особистості, який включає предметно спрямовані та безпредметні психічні стани. Як і ціннісна орієнтація, він передуює виникненню позиції. Умовою виникнення позиції особистості є її оцінне ставлення і певний психічний стан (настрій), який надає позиції різного емоційного забарвлення – від глибокого песимізму, пригніченості до життєстверджувального оптимізму та ентузіазму. Настановчо-позиційний, диспозиційний підхід до структури особистості трактує диспозицію як комплекс схильностей, готовності до певного сприйняття умов діяльності та до певної поведінки за цих умов.

4. Ціннісні орієнтації особистості (регулюють поведінку і діяльність особистості в найзначущіших ситуаціях її соціальної активності)

3. Базові соціальні настанови (загальна спрямованість інтересів особистості на конкретну сферу соціальної активності; формуються у сферах діяльності, де особистість задовольняє свою потребу в активності)

2. Соціальні фіксовані настанови чи атитюди (формуються на основі потреби людини у спілкуванні, яке здійснюється у малій соціальній групі)

1. Елементарні фіксовані настанови (формуються на основі вітальних потреб у простих ситуаціях) - елементарні фіксовані настанови без модальності (переживання «за» чи «проти») та когнітивних компонентів.

Рис. 2. Система диспозиційних утворень, які регулюють поведінку і діяльність людини (за В. Ядовим)

У такому розумінні вона є дуже близькою до поняття «настанова». Згідно з цією концепцією диспозиція особистості є ієрархічно організованою системою з кількома рівнями (рис. 2):

- елементарні фіксовані настанови без модальності (переживання «за» чи «проти») та когнітивних компонентів. Формуються на ґрунті задоволення елементарних життєвих потреб. Вони не є предметом власного вибору особи і, як правило, не усвідомлюються;

- соціальні фіксовані настанови (атитюди) - це система соціальних настанов, які формуються у людини на основі оцінки окремих соціальних об'єктів та ситуацій, такі настанови закріплені попереднім досвідом; - базові соціальні настанови, або загальна спрямованість інтересів особистості на конкретну царину соціальної активності;

- система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей, детерміновані загальними соціальними умовами життя індивіда.

Така ієрархічна система є результатом попереднього досвіду і впливу соціальних умов. У ній вищі рівні здійснюють загальну саморегуляцію поведінки, нижчі - відносно самостійні, вони забезпечують адаптацію особистості за мінливих умов. Диспозиційна концепція є спробою встановити взаємозв'язок між диспозиціями, потребами та ситуаціями, які теж утворюють ієрархічні системи.

Залежно від того на який об'єктивний чинник діяльності спрямована настанова, виокремлюють три рівні регуляції поведінки - смислові, цільові та операційні атитюди. Смислові атитюди містять інформаційний (світогляд людини), емоційний (симпатії, антипатії щодо іншого об'єкта), регулятивний (готовність діяти) компоненти. Вони допомагають сприймати систему норм і цінностей у групі, зберігати цілісність поведінки особистості у ситуаціях конфлікту, визначати лінію поведінки індивіда тощо. Цільові атитюди зумовлені цілями і визначають стійкість перебігу певної дії людини. У процесі розв'язання конкретних завдань на підставі врахування умов ситуації та прогнозування їх розвитку виявляються операційні атитюди, які проявляються у стереотипності мислення, конформній поведінці особистості тощо.

Отже, соціальна настанова є стійким, фіксованим, ригідним (негнучким) утворенням особистості, яке стабілізує спрямованість її діяльності, поведінки, уявлень про себе та світ. За одними твердженнями, вони утворюють структуру особистості, за іншими - лише посідають певне місце серед якісних рівнів особистісної ієрархії.

Ціннісно-нормативна регуляція поведінки людини не обмежується лише цілеспрямованим впливом на особистість з боку суспільства, адже воно також передає їй «стихійні» впливи різних референтних груп. А. Яковлев вважає, що норми моралі мають ефективніші стабілізуючі властивості відносно мотивації поведінки, ніж норми права. Це обумовлюється рівнем добровільності вибору: що людина має робити, а що є її власним прагненням.

У процесі вивчення групових норм С. Жигульов дійшов висновку, що норми групи - «це прояв прийнятої єдиної позиції у діяльності членів групи», тобто групова норма є діяльнісним утіленням прийнятої в групі позиції. Однак прагнення відповідати груповим стандартам може мати місце тільки тоді, коли вони не суперечать власним позиціям індивіда. Особиста користь є необхідною умовою відповідності груповим нормам.

На думку Е. Дюркгейма, зовнішній характер соціальних норм і цінностей можна простежити, аналізуючи дотримання чи недотримання цих норм окремими членами групи. Одним з найкращих показників зовнішньої реальності соціальної норми є реакція групи на відхилення від допустимої поведінки. Реакції на відхилення, в залежності від їх характеру, мають тенденцію до стандартизації в групі. З того моменту, коли соціальна норма стає усталеною і прийнятою, навіть лідер повинен демонструвати поведінку, не виходячи за межі обмежень.

Як зазначає Є. Пеньков, мотиваційний механізм дії соціальних норм на особистісному рівні визначає єдність трьох моментів: 1) знання соціальної норми та її усвідомлення; 2) бажання реалізації (мотив); 3) сама дія, тобто реальна поведінка.

Вплив соціальних норм на особистість відбувається винятково через її внутрішні фактори - інтелектуальні, емоційні, вольові та соціальноціннісні орієнтації, оціночні критерії, погляди і прагнення.

Для розуміння природи і причин соціальних відхилень необхідно, перш за все, визначити співвідношення між соціальними нормами і соціальними відхиленнями. Адже розмаїття відхилень залежить від числа норм, оскільки норма типова, а відхилення від неї можуть бути індивідуалізовані.

На відміну від кримінології, карного права та інших правових наук, розглядаючи соціальні відхилення у ракурсі порушення норм права, соціологія використовує більш широке визначення відхилень, що пов'язується з порушенням загальноприйнятих норм та цінностей.

4. Соціальні відхилення та їх характеристики

Соціальні відхилення - це порушення соціальних норм, які характеризуються визначеною масовістю, стійкістю та розповсюдженістю. Мова йде про негативні масові соціальні явища такі як пияцтво, злочинність, бюрократизм, релігійний та ідейний фанатизм, тоталітаризм та ін.

На думку Л. Філонова, потреба у оперуванні поняттям «відхилення» виникає при співставленні традицій з інноваціями, коли асоціальні явища починають сприйматись як «нова» норма, оскільки критерії відхилень закладені у культурі.

Як стверджує В. Кудрявцев, соціальні відхилення мають наступні ознаки: історичну детермінованість, негативні наслідки для суспільства, відносно масовий та відносно стійкий характер у часі. Соціальні відхилення характеризуються спрямованістю та змістом. Суспільство протиставляє

соціальним відхиленням організовані засоби боротьби з ними: правові, економічні, моральні санкції.

М. Бобнева зазначає, що на відміну від природних норм, фізичних та біологічних процесів, соціальні норми можуть відповідати чи не відповідати об'єктивним законам розвитку. У такому випадку аномальною стає «норма», «нормальним» є відхилення від неї. Внаслідок цього соціальні відхилення можуть бути не лише негативними, такими що порушують функціонування системи, але і позитивними, що стимулюють її прогресивний розвиток. Межі між позитивними та негативними відхиленнями рухомі у часі та просторі соціумів.

На думку О. Змановської, соціальні відхилення кількісно та якісно характеризуються рівнем, структурою та динамікою.

Рівень (коефіцієнт) відхилення визначається як кількість офіційно зареєстрованих проявів даного відхилення відносно чисельності населення. Він суттєво розрізняється у різних країнах і у різні роки, оскільки залежить від сукупності факторів: соціально-економічних, політичних, моральних і т. п.

Структура відхилення відображає співвідношення окремих форм всередині явища.

Динаміка відхилення - це показник зміни рівня і структури всього масиву вивчених явищ за визначений час.

О. Змановська зазначає також, що, незважаючи на визначену подібність, соціальні відхилення відрізняються від девіантної поведінки особистості. У першому випадку має місце соціальний феномен, а у іншому - психологічний. Таким чином, вона стверджує, що девіантна поведінка виступає і як індивідуальний акт, і як елемент соціального буття.

Психологічний підхід до класифікації різновидів поведінки, що відхиляється, засновується на виділенні соціально-психологічних відмінностей окремих видів відхилень у поведінці особистості, зокрема, виді порушеної норми, психологічних цілях поведінки та її мотивах, результатах та наслідках поведінки, її індивідуально-стильових характеристиках.

Т. Донських та Ц. Короленко поділяють девіації на дві групи: *нестандартна поведінка*, що виходить за межі соціальних стереотипів, та *деструктивна поведінка*. Деструктивна поведінка, у свою чергу, поділяється на *внутрішньодеструктивну*, що спрямована на дезінтеграцію особистості, та *зовнішньодеструктивну*, яка орієнтує на порушення соціальних норм (правових, моральних, культурних, етичних тощо). Зовнішньодеструктивна поведінка ділиться на *аддиктивну* та *антисоціальну*. Аддиктивна поведінка передбачає вживання деяких речовин або специфічної активності з метою відійти від реальності та отримання бажаних емоцій (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм тощо). Антисоціальна поведінка відрізняється порушенням існуючих законів і прав інших людей у формі протиправної, аморальної поведінки.

У групі внутрішньодеструктивної поведінки Т. Донських та Ц. Короленко виділяють такі види поведінки, як:

- ✓ суїцидну (поведінка, що характеризується підвищеним ризиком самогубства);
- ✓ конформістську (поведінка без індивідуальності, орієнтована виключно на зовнішні авторитети);
- ✓ фанатичну (виступає у формі сліпої прихильності до будь-якої ідеї, поглядів);
- ✓ аутичну (занурення у світ власних фантазій);
- ✓ нарцистичну (керується почуттям власної грандіозності).

Соціологи розглядають відхилення у поведінці як такі соціальні явища, що групуються за певними критеріями:

- ♦ за масштабом прояву - масові та індивідуальні;
- ♦ за наслідками - негативні (потенційно небезпечні) і позитивні;
- ♦ за суб'єктом відхилення - конкретні особи, неформальні угруповання, неофіційні структури, соціальні групи;
- ♦ за об'єктом - економічні, побутові, майнові порушення та інші;
- ♦ за тривалістю - одноразові та тривалі;
- ♦ за типом порушеної норми - злочинність, пияцтво, наркотизм, самогубство, аморальна поведінка, злидарство, проституція, хуліганство, корупція, бюрократизм, тероризм, расизм, геноцид, деструктивні культи тощо.

Індивідуальні і масові відхилення. Індивідуальні - коли окремих індивід відкидає норми своєї субкультури. Масові - розглядаються як конформна поведінка члена девіантної групи, стосовно її субкультури, наприклад, підлітки з неблагополучних сімей, які більшу частину свого життя проводять у підвалах. «Підвальне життя» здається їм нормальним, вони мають «підвальний» моральний кодекс, власні закони і культурні цінності. У даному випадку спостерігається групове відхилення від домінуючої культури, тому що підлітки живуть відповідно до норм власної субкультури.

Індивідуальні та масові відхилення можуть бути *первинними і вторинними*. Під первинним відхиленням розуміється така поведінка, яка у цілому відповідає культурним нормам, що визнані суспільством (так званий девіантний випадок). У даному випадку девіантні дії індивіда незначні та стерпні, тож соціально він не кваліфікується девіантом і до речі, не вважає себе таким. Для нього та оточуючих, дане відхилення виглядає просто як невеличка «витівка», ексцентричність, епатажність, помилка. Вторинним відхиленням називають відхилення від існуючих у групі норм й яке соціально визначається як девіантне.

Позитивні відхилення, на думку В. Кудрявцева, оцінюються з погляду культури, яка існує у даному суспільстві. Тож доцільно також звернути увагу на ті відхилення у особливостях та способах поведінки, що можуть викликати соціальне схвалення:

- *надінтелектуальність*, яка розглядається як засіб поведінки, що викликає соціальне схвалення лише за умов досягнення певного числа соціальних статусів, інтелектуальна посередність є неможливою, наприклад,

для великого вченого, культурного діяча і т. ін., у той час як цілком нормальна для актора або спортсмена;

- *особливі схильності*, що дозволяють виявляти унікальні якості на дуже вузьких, специфічних ділянках діяльності;

- *надмотивація*, яка часто є компенсацією за позбавлення або переживання, що, наприклад, перенесені у минулому (існує думка, що Наполеон мав високу мотивацію до досягнення успіху і влади в результаті самотності, пережитої ним у дитинстві; Ніколо Паганіні постійно прагнув до слави і пошани внаслідок перенесених у дитинстві образ та глузувань однолітків);

- *особистісні якості*, що допомагають досягти успіху;

- *щасливий випадок* - це не тільки яскраво виражений таланти і бажання, але і їхній прояв у визначеному місці й у визначений час.

Негативні (культурно-засуджувані) відхилення або асоціальна поведінка суперечить прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам. Основними видами девіантної поведінки є злочинність і аморальна поведінка, що не караються кримінально. Значне місце приділяється вивченню мотивів, причин і умов розвитку девіантної поведінки. Негативна девіантна поведінка є результатом невірної розвитку особистості та впливу несприятливої ситуації, у якій вона опинилась.

Перші прояви девіантної поведінки, як правило, спостерігаються у підлітковому віці і обумовлені незавершеністю процесу формування особистості та відносно низьким рівнем її інтелектуального розвитку, негативним впливом родини, найближчого оточення, а також залежністю підлітка від вимог групи і прийнятих у ній цілісних орієнтацій. Нерідко девіантна поведінка є для підлітків засобом самоствердження, виражає процес неприйняття дійсності або уявленої несправедливості дорослих. У свою чергу, культурно-засуджувані відхилення поділяються на: відхилення корисливої орієнтації; агресивної орієнтації; відхилення соціально-пасивного типу.

До корисно-спрямованих соціальних відхилень належать правопорушення і провини, що пов'язані з прагненням одержати матеріальну або майнову вигоду (розкрадання, крадіжки, спекуляція). Серед неповнолітніх, такого роду відхилення проявляються у вигляді злочинних кримінально-карних дій, провин, аморальної поведінки тощо.

Соціальні відхилення агресивної орієнтації виявляються у діях, що спрямовані проти конкретної особистості (образа, хуліганство, розбої, зґвалтування, вбивство тощо).

Відхилення соціально-пасивного типу виражаються у прагненні віддалення від активного громадського життя, ухиленні від цивільних обов'язків, небажанні вирішувати особисті та соціальні проблеми. Наприклад, ухилення від навчання та роботи, злидарство, соціальне сирітство, вживання алкоголю, наркотиків, інших психоактивних речовин, що занурюють у світ штучних ілюзій і руйнують психіку. Крайній прояв подібної позиції - суїцид.

Оскільки ця класифікація була запропонована ще радянськими вченими, то, звісно, вона відповідала ціннісному стану тамтешнього суспільства, яке характеризувалося наявністю загально державницької комуністичної ідеології, що ґрунтувалася на чітко визначених моральних нормах, які не можна було порушувати і відповідно до яких розглядалися будь-які вчинки та дії людей, зокрема, підлітків.

5. Класифікація поведінки, яка відхиляється

Сучасне українське суспільство суттєво відрізняється від радянського 70-80-років ХХ ст. як наявністю позитивних, так і негативних явищ. Із набуттям самостійності та незалежності, що, беззаперечно, є величезним надбанням народу, широкого розповсюдження набули кризові явища, які спричинили значне поширення як властивих радянській дійсності девіацій (пияцтва, злочинності, самогубств, наркоманії, аморальної поведінки, хуліганства, бюрократизму тощо), так і не характерних для тих часів відхилень, наприклад, таких як злидарство, жебрацтво, деструктивні культи, тероризм, геноцид, корупція, рекет, гомосексуалізм, гемблінг тощо. Про це красномовно свідчить статистика та оприлюднення цих фактів засобами масової інформації.

Як різновиди девіацій найчастіше визначають наступні:

Делінквентна поведінка (от лат. *delictum* - провина, англ. - *delinquency* - правопорушення) - антисуспільна протиправна (протизаконна) поведінка індивіда, втілена в його вчинках (діях чи бездіяльності), що спрямована на нанесення шкоди окремим громадянам чи суспільству в цілому.

Залежна поведінка - найпоширеніший вид девіантної поведінки, що характеризується прагненням до кого-небудь чи чого-небудь з метою отримання задоволення чи адаптації.

Аддиктивна поведінка (англ. *addiction* - схильність, звичка) - зловживання однією або декількома хімічними речовинами, що протікає на фоні зміни свідомості (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм і т. ін.).

Сексуальні девіації - відхилення від соціальних та моральних норм у сексуальній поведінці здорової людини (розбещення, перверзії, гомосексуалізм, транссексуалізм, педофілія, зоофілія, фетишизм, трансвестизм та ін.).

Суїцид (самогубство) - свідоме позбавлення себе життя. Суїцидальна поведінка - поняття більш широке і включає в себе не лише суїцид, а й суїцидальні спроби і прояви.

Бродяжництво - переміщення впродовж тривалого часу з одного населеного пункту до іншого або у межах одного населеного пункту особи, яка не має постійного місця проживання чи залишила його. Бродяжництво є характеристикою певного способу життя.

Жебрацтво - систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб з метою отримання прибутку, часто супроводжується бродяжництвом.

К. Васке виділяє наступні типи девіантної поведінки: корисної орієнтації, агресивної орієнтації, соціально-пасивного типу, корисноагресивної орієнтації. Спільним для всіх видів поведінки, що мають корисну спрямованість, є їх мотиви та цілі, що пов'язані з прагненням до набуття матеріальної користі. Відхилення агресивної орієнтації, зазвичай, викликані мотивами помсти, ворожнечі, неповаги до людини, виявляються переважно у порушеннях суспільного порядку. Відхилення соціально-пасивного типу - порушенням трудових та громадянських обов'язків.

Основними ознаками класифікації основних форм прояву девіантної поведінки є масштаб прояву; суб'єкти відхилення; об'єкти порушень; тривалість; тип порушеної норми; характер наслідків для девіанта та суспільства. Однак, вважаємо, що за лаштунками наукових пошуків залишилися такі критерії, як:

- ♦ співпадання/неспівпадання ціннісних систем девіантів і соціального середовища (суспільства);
- ♦ реакція соціуму на девіації.

Обґрунтувати доцільність запровадження таких критеріїв до наукового арсеналу дослідження девіацій у сучасному суспільстві, можна послугуючись науковою концепцією соціальної мімікрії.

На пострадянському просторі широкого поширення набула соціальна мімікрія - такий спосіб адаптації, за якого соціальні суб'єкти (індивіди, групи, спільноти), хитруючи, свідомо вдаючись до подвійної моралі та амбівалентності особистісних ціннісно-нормативних систем, утілюють у соціальне життя маскувальну соціальну роль, що відповідає суспільним експектаціям та інституціоналізованим нормам і стандартам.

У сучасних умовах певна частина підлітків удається до мімікріювання у своїй поведінці. Скажімо, коли вони *випадково* (спонтанно) попадають у таке соціальне середовище (наприклад, до субкультурних груп, кримінальних чи злочинних угруповань), яке сильніше за них і цінності якого не поділяються ними, вони вимушено - всупереч своїм цінностям скоюють девіантні (асоціальні чи протиправні) дії, щоб вижити. Такий вид девіацій можна назвати *вимушено-мімікрійними*.

За інших умов, коли підліток навмисне хоче завдати шкоди оточуючим, оскільки їх цінності не уможлиблюють досягнення ним своєї мети, він маскує свої моральні принципи під інституціоналізовані норми, завдяки чому «стає своїм у цьому середовищі», щоб згодом нанести йому шкоди у будь-який спосіб - це *навмисне-мімікрійна девіація*. Тож такі девіації, за яких ціннісно-нормативні системи девіантів і середовища *не співпадають*, ми називаємо *мімікрійними*. Вони можуть бути вимушено-мімікрійними та навмисне-мімікрійними. А соціальні відхилення, які здійснюються у такому соціальному середовищі, ціннісну систему якого підліток *відкрито* визнає і співставляє із

своєю, пропонуємо назвати *зухвалими*, оскільки, незважаючи на те, що підліток свідомо визнає його цінності, навіть сповідує їх, проте все одно кидає йому виклик у формі будь-якої девіації.

За критерієм «реакція соціуму на девіації» ми виокремлюємо:

- *активно-несхвалювані девіації*, що виявляються в такому соціальному середовищі, яке не схвалює і не підтримує їх, на виклик підлітка діє, відповідно, у вигляді певних соціальних санкцій або морального обурення;
- *активно-підтримувані девіації*, які властиві тому соціальному середовищі, яке саме характеризується асоціальними нормами;
- *пасивно-засуджувані девіації*, вербально не сприймаються соціумом;
- *індиферентні девіації* - соціум не помічає наявності цих девіацій чи залишається байдужим до них.

Визначення цього критерію дає можливість з'ясувати не тільки реакцію соціуму на девіації, але й його морально-психологічний стан, рівень соціального контролю.

На соціальному рівні поведінка, що відхиляється від норми – це лише одна з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особистістю. Той факт, що суспільство створює стандарти (очікування) поведінки, вже сам по собі припускає, що вона не завжди їм відповідає. Визначити, чи є той чи інший вчинок девіацією нелегко. Це пов'язано з тим, що стандарти, типи, шаблони (соціальні норми) – не завжди виправдані і часто обумовлюють розбіжності. Практично все життя будь-якого суспільства характеризується наявністю відхилень.

Соціальні відхилення, тобто девіації, властиві кожній людині, зокрема, підлітку, саме тому особливо важливим є виявлення причин їх виникнення задля пошуку шляхів подолання їх негативних наслідків.

6. Стратегії поведінки соціального оточення девіанта

Під «стратегією» (грец. «вести військо») слід розуміти його таке значення, що означає загальний план керівництва громадською або політичною боротьбою, виходячи із розкладу основних протидіючих сил. Соціальну поведінку розглядатимемо в соціологічному її розумінні як «систему дій особистості, в якій проявляються її взаємовідносини із соціальним середовищем» та визначальними чинниками якої є «мотиви і цілі, що обумовлені соціально-історичною практикою».

Тож епістемологічно зміст *стратегії соціальної поведінки особистості або соціальної групи* можна визначити як загальний довготривалий план формування і реалізації особистісних (або групових) дій в системі взаємовідносин із соціальним оточенням, засобів і форм їх вияву відповідно індивідуальним (або груповим) мотивам і цілям. А відтак стратегія соціальної поведінки може бути суб'єктно-суб'єктною або суб'єктно-об'єктною, проте вона завжди є умотивованою, цілеспрямованою, має певні форми свого виявлення і засоби реалізації. Оскільки девіант і члени його соціального

оточення завжди знаходиться у спільному соціально-просторовому полі свідомого або несвідомого взаємовпливу і одно- або різновекторних (протилежних, конфліктуючих) взаємодій, остільки кожен з них прагне моделювати і реалізувати свою поведінку з найменшими ризиками для себе. Складна і непередбачувальна поведінка девіанта завжди вимагає від його соціального оточення особливих навичок і вмінь у формуванні свого ставлення до нього, здатності використовувати ті чи інші моделі соціальної поведінки у взаєминах з ним. Нам вдалося виокремити наступні стратегії поведінки членів соціального оточення стосовно девіантів.

Наступальна стратегія, як правило, носить суб'єктно-об'єктний характер і властива такому члену родини або кола друзів, який має твердий характер і виявляє агресивне або жорстоке ставлення до девіанта, домінуючи над ним і підкоряючи його дії своїй волі. Така стратегія спрямовується на викорінення девіацій у підлітка (чи дорослої людини) за будь-яку ціну, незважаючи на засоби її досягнення, а її основним мотивом є формування у девіанта страху покарання або набуття фізичних чи психічних вад.

Протилежністю наступальній є *захисна або оборонна стратегія*. Вона теж є суб'єктно-об'єктною, однак у цьому випадку у ролі об'єкта виступає хтось із членів родини або із друзів, якого девіант (суб'єкт) обирає у якості «жертви» і різними шляхами (наприклад, погрозами про самогубство, шантажем тощо) примушує задовольняти його потреби. Характерними рисами захисної стратегії є прагнення членів соціального оточення убезпечити себе від деструктивних дій девіанта, переорієнтувати вирішення його проблем на інших, більш впливових та авторитетних людей, або на деякий час уникнути взаємодій з ним.

Індиферентна стратегія характеризується практично повним ігноруванням членами соціального середовища девіанта як суб'єкта соціальних відносин, відсутністю уваги до нього та його проблем. Така стратегія, як правило, носить ситуативний характер і реалізується у неблагополучних родинах, колах однолітків, які абсолютно байдужі до девіанта доти, доки він не може задовольняти їх інтереси і потреби.

Найбільш гнучкою є *мімікрійна стратегія* соціальної поведінки стосовно девіантів. Вона носить оманливий характер, може бути як суб'єктно-суб'єктною, так і суб'єктно-об'єктною. Вона вибудовується на основі хитрих засобів (лестощів, лицемірства, підлабузництва тощо) і може бути спрямованою як на умовляння девіанта пройти курс лікування від аддикції чи реабілітації, так і на поглиблення залежності, наприклад, від хімічних речовин. Її завданням є приховування від девіанта справжньої мети соціальних взаємовідносин для спрямування його поведінки у бажаному напрямку для соціального середовища напрямку.

Вигідною і перспективною є *компромісна стратегія* соціальної поведінки. Її особливість виявляється у тому, що члени соціального оточення намагаються дійсно зрозуміти девіанта, який, в свою чергу не заважає цьому, а сприяє. Формування взаємовідносин відбувається на суб'єктно-суб'єктній

основі шляхом виявлення поваги один до одного, пошуку і реалізації взаємоприйнятних форм взаємодії у певній життєвій і складній ситуації. Звісно, обидві сторони мусять поступитися певними особистісними інтересами заради досягнення спільної мети – викорінення девіацій.

Окреслені стратегії поведінки членів соціального оточення і девіантів можуть змінюватися, модифікуватися, набуваючи різного характеру, залежно від суб'єктивних та об'єктивних чинників. Вони розширюють уявлення про девіантну поведінку та способи подолання соціальних відхилень у суспільстві, проте потребують більш поглибленого аналізу і наукового обґрунтування.